

A piócakereskedéstől a világhírnévig

Kinek a sorsa bújik meg a cím mögött? Egy rendkívül szegény sorban született, ortodox zsidó család gyermeke, aki saját erejéből, tehetségével, hallatlan kitartással s hangyaszorgalommal, szigorú önfegyelemmel páratlan tudományos és társadalmi karriert futott be. Egész életében tanult, önmagát képezte. Így sajátított el például több mint tíz nyelvet is. Egy polihisztor, aki a XIX. század közepén az első európaiként jutott el – élete kockáztatásával, fél lábára bénán – Ázsia addig ismeretlen területeire és hozott információt kultúrájukról. A magyarok eredetét kutatta. Nevét harmincéves korára már az egész világon ismerték. Tisztelői és barátai között volt Viktória királynő, VII. Eduárd, több perzsa sah és török szultán. Számos külföldi lap tudósítója volt, így többek között a *The Times*nek is írt vezércikkeket. Tollától még a politikusok is tartottak, a keleti kérdésekben véleményét nagyra értékelték.

Érettségje nem volt, ám egyetemi professzor, az MTA tagja, a Magyar Földrajzi Társaság alapító tagja, majd elnöke, az angol külügy tanácsadója és a dublini egyetem díszdoktora lett. Könyveket is írt, amelyeket több nyelven kiadtak. Most száz éve, hogy meghalt. Ő **Vámbéry Ármin**.

Vámbéry dédapja még a XVIII. században került a bajorországi Bambergből Magyarországra. A „kalapos” király rendelete értelmében, mely szerint a zsidó hitűeknek családnevet kell fölvenni, a már nálunk született nagypapa, családja bajor gyökereire gondolván, Bamberger néven vetette magát lajstromba.

Vámbéry Ármin (sokáig Wamberger Hermann) 1831-ben vagy 32-ben született egy koldusszegény család második gyermekeként Pozsony vármegye Szentgyörgy nevű településén. A pontos évszámot illetően ő maga is bizonytalan volt, ami arra vezethető vissza, hogy akkoriban a zsidóknál még nem tették kötelezővé az anyakönyvezést.

Apja figyelmét intellektuális érdeklődésének köszönhetően teljes mértékben a héber teológia tanulmányozása kötötte le. Evilági problémákra, mint például családja súlyos anyagi gondjainak enyhítése, nem fordított figyelmet. Röviddel fia születése után kolerában halt meg, így morvaországi származású édesanyjára hárult a család fenntartása, s ez akkor sem változott meg, amikor másodszor is férjhez ment. Ekkor a család piócakereskedés jövedelméből biztosította magának a mindennapi betevő falatot. Ármin nem túl kellemesen emlékezett vissza életének arra a szakaszára, mert éjszakánként a földön pihenvén, nem lévén elegendő ágy, nyugalmát gyakran zavarták meg a vászonzacskóból kiszökött és rátapadó piócák. Amikor már eljárt az idő a – más néven nadályoknak nevezett – vérszívó állatkáknak tulajdonított gyógyító eljárás felett, és így ezzel már nem lehetett pénzt keresni – zsenge ifjú kora ellenére – Ármin is megismerkedett a nélkülözés minden formájával.

Mindennapjainak az ortodox zsidó vallás előírásai szabtak szűk keretet. Küzdelmeim című önéletrajzi írásában így vall erről: „*A vallási lelkesültség túlságában, a rituális szőrszálhasogatásnak és szomorú babonahitnek borzasztó labirintusában éltem én gyermekkoromat.*”

Édesanyja nagy szeretettel, odaadással nevelte és mindent elkövetett, hogy a bal lábát érintő bénultságból – amely ennek ellenére egész életében merev

maradt – kigyógyíttassa. Ármin rendkívül élénk eszű és kiváló képességű gyermek volt, akiből édesanyja tudóst akart faragni. Ennek első állomásaként az akkori lakhelyükön, Dunaszerdahelyen íratta be a protestáns elemi iskolába. Ármin előtt egy addig egészen ismeretlen kultúrájú világ tárult föl. Ezt követően a szentgyörgyi piarista gimnáziumban, majd a pozsonyi bencéseknel tanult.

Édesanyja nem tudta anyagilag támogatni, így tízéves kora óta dolgozott. Hol szolgálként, hol tanítóként kereste meg magának a létfenntartásához és továbbtanulásához szükséges javakat.

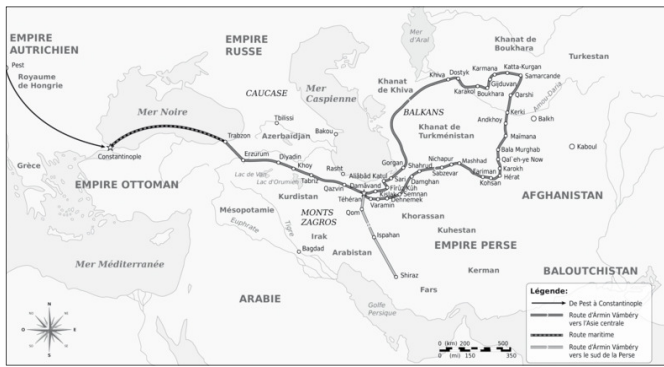
Mélyen érintették az 1848-as forradalom, a szabadságharc, majd annak leverése és a megtorlás eseményei is. Ekkor már tizenhét éves volt. Anyagi helyzetének megszilárdítása érdekében úgy döntött, hogy egy időre szünetelteti tanulmányait és házi tanítónak állt. Nem sejtette, hogy diákként soha többé nem tér vissza semmiféle iskolába. Intézményi keretek között folyó oktatással újból, már csak egyetemi tanárként találkozott.

„Docendo discimus”

„Tanítva tanulunk”, tartja a deák közmondás. Vámbéry esetében ez teljesen igaz, hiszen rengeteget olvasott, kemény akarattal és önfegyelemmel képezte magát. Falta az idegen nyelvű klasszikus irodalmat is. Hét nyelven oktatott, idővel azonban még több nyelvet sajátított el. Életének ebben a szakaszában, Szlavóniában ismerkedett meg a török nyelvvel és ekkor kezdett el a keleti tudományokkal foglalkozni. Ott köszöntött rá a szerelem is. Házigazdája lánya tetszett meg neki, ám ez akkori kenyéradójánál nem talált jó fogadtatásra, emiatt elbocsátotta.

Munkája miatt számos helyen megfordult, így például Bécsben is, ahol a kor nagy orientalista-jával, *Hammer-Purgstall* báróval ismerkedett meg. Biztatása, hogy forduljon a turkológia felé, nyitott fülekre talált.

Pesten az egyetemi könyvtárban különösen szívesen tanult, hiszen ott fűtöttek. Jó kapcsolatba került az ottani könyvtárossal, a költővel, *Garay* Jánossal

Vambéry útjai térképen

Emléktárgyak Vámbéry közép ázsiai utazásából: kamcsi, fokes, kosbág, tatár bőrkulacs

is. Az ő révén jutott el az akkori szellemi élet kiválóságaihoz: *Vörösmarty Mihály*hoz, „egy hosszúszerű pipából füstölő komor képű öregúrhoz” és *Arany János*hoz, akiről büszkén jegyezte fel: „szerette nyelvbeli tudásomat”.

Tanítással töltött hat esztendejére, mint élete és munkássága „leggyümölcsözőbb idejére” tekintett vissza, ami „kiindulópontja volt” későbbi tevékenységének, s elindította Kelet felé, tanulmányai elmélyítése s a magyarok eredetének kutatása céljából.

A „Három-dob utcából” Sztambulig

Elhatározása nagy volt, pénze kevés. Útjához pártfogókat keresett. *Ballagi Mór* és *Kemény Zsigmond* ajánlásával jutott el *Eötvös József* báróhoz, aki „nemes és örökké felejthetetlen jóakarója” lett. Minden követ megmozgatott, hogy vállalkozása sikerrel járjon és legalább az útiköltségre való pénz összegyűljön.

Szellemi és anyagi segítői között tudhatjuk *Hunfalvy Pált*, *Teleki Józsefet*, *Reguly Antalt* is. *Regulyra* is meleg szavakkal emlékszik: „Úgy éreztem, hogy e nemes arcú férfiúban vértanuját látom magam előtt az őshaza keresésének... Jóságos bátorítóm, hű tanácsadóm volt ő... A lélek, melyet ő belém öntött, elválhatatlan részem maradt mindörökké.”

Jerney János a magyarok őshazájának másik lelkes kutatója is támogatta. *Repiczky János* az egyetem török nyelv oktatója igen szegény volt, mégis önzetlenül segítette őt. Róla így írt: „Oly lelkes ember volt s oly nagy volt benne a jóakarata, hogy elég gyakran ő maga fáradt el hozzám s Három-dob-utcai fémlágyas szobám homályos zugolyába húzódva oktatott a tudományra, melyet senki nála önzetlenebb szeretettel nem művelt.”

Miután jóakarói közbenjárására megkapta a szükséges úti okmányokat és az útiköltség is összegyűlt, 1857 márciusában gözhajóra szállt.

Mély benyomást keltett benne a Boszporusz szépsége, s „az idegen nyelvek, viseletek és arcok összevisszasága”, melyek a perai partraszálláskor fogadták. Alig pár óra elteltével kapcsolatra lept, s szállást talált a magyar emigráció egyik tagjánál. Igaz, éjszakanként patkányok futkosása vert lármát a szegényesen berendezett szobában, ám a kellő óvintézkedések megtétele után már mindez nem zavarta. Jól érezte magát török földön. Járt a kávéházakat és az ott „gubbasztó” törököknek tartott felolvasásokat, amivel

nagy tiszteletet vívott ki magának és ellenszolgálatként élelemhez jutott. Ezt így örökíti meg önéletrajzi írásában: „nagy érdeklődéssel viseltetnek török és perzsa nyelvtudásom iránt és csodaembernek tartanak, ki alig néhány napja érkezett Sztambulba és már is úgy beszél törökül, mint egy valóságos efendi.”

A magyar emigráció több tagjával: *Türr Istvánnal*, *Szilágyi Dániellel* és *Ismail pasával* is kapcsolatot tartott. A pasának köszönhetően – aki a szabadságharcunk *Kmety György* tábornokával volt azonos – sorra megnyíltak Vámbéry előtt a török előkelőségek ajtajai. Az ő közbenjárásával talált tanítói állást és szállást *Daim pasa* házában. Új munkaadója török névvel, *Residdel* ajándékozta meg, ami annyit jelent, mint derék, becsület. Írástudó volta miatt az efendi címet is megkapta. Tudásának, kapcsolatainak köszönhetően egyre ismertebb és népszerűbb lett, még az udvari körökben is nagy elismeréssel fogadták. Törökország mindinkább az otthona lett. Nagyra értékelte, hogy ott nincs született arisztokrácia és „rangbeli megkülönböztetés”, mint Magyarországon, amik gátat szabnak egy ember társadalmi felemelkedésének. Törökországban tehetsége révén a legalacsonyabb társadalmi osztályból származó is egészen magas társadalmi helyzetbe kerülhetett. „A jövevényben is nem annyira származását, mint inkább jellemét és egyéni képességeit nézik... *Werner-Murad efendin kívül (...)* én voltam az egyetlen európai ember, ki efendivé s az udvari körök kedvelt emberévé lett, a nélkül, hogy forma szerint áttért volna az iszlámra.”

Amikor a volt külügyminiszterhez, *Rifat pasához* került házi tanítónak, lehetősége nyílt igen közelről megismerni a török reformtörekvéseket, az ország modernizálódását óhajtók tevékenységét, tanúja lett „... az átalakulás kezdő szakának, a keleti és a nyugati világnézet első kölcsönhatásának”.

Népszerűségének köszönhetően több nagyhatalom is igényt tartott nemcsak a nyelvtudására, hanem a török kultúrában és politikában való kiváló tájékozottságára is. Ez újabb távlatokat nyitott meg előtte: ismereteit újságíróként kezdte kamatoztatni. Már nem voltak anyagi gondjai. „Kényelemben, bőrségben éltem, még hátszlovam is volt...”. A tanulással azonban ekkor sem hagyott föl, az egész életében napi tevékenysége maradt.

Érdeklődése fokozatosan Közép-Ázsia és nyelve, a csatagáj felé fordult. Úgy remélte, hogy fölleli az

ottani „pusztai és városi lakók beszédében (...) a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével, s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához.”

1858-ban jelenik meg első tudományos munkája, a német-török zsebszótár.

Kutatásairól, munkáiról folyamatosan beszámolt a Magyar Tudományos Akadémiának, amely 1861-ben elismerésként a levelező tagjai sorába választotta.

Négy év távollét után látogatott Pestre, hogy előkészítse közép-ázsiai útját.

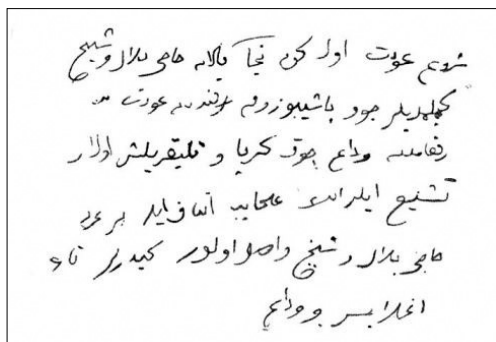
Dervisruhában

1861 végén érkezett Konstantinápolyba az MTA anyagi és erkölcsi támogatásával. Ott a törökök ajánlólevelekkel látják el, aminek az akkori közép-ázsiai viszonyok közepette lényegesen nagyobb hasznát vette, mint a magyar nyelvűeknek, hiszen ez utóbbiak a biztos halált jelentették volna számára, ha megtalálják nála.

Vállalkozását ő maga is merésznek tartja: „talán vakmerő csíny volt ez, melynek veszedelmeire mind a mellett nem is gondoltam akkor!” Miért? Mi oka volt annak, hogy addig egyetlen európainak sem sikerült ép bőrrel megúsznia egy ilyen utazást? Mit tudott Európa az akkori Közép-Ázsiáról? Szinte semmit, hiszen európai, egészen Vámbéryig, élve nem tért onnét vissza. Akkoriban arra a területre, a Kaszpi-tengertől a Tien-San hegységig, Oroszország és Irán vetettek szemet, de az Afganisztánban tért nyert angolok is érdeklődve tekintettek abba az irányba. E területet a XIX. században három különböző, fanatikus, kegyetlen kánság tartotta ellenőrzés alatt nem riadván vissza az erőszak semmilyen formájától sem annak érdekében, hogy fennhatóságukat biztosítsák. A külvilággal nem érintkeztek, idegent nem engedtek maguk közé. Főként nem európaiakat, akiben egyből az orosz vagy angol kémek látták. Az ilyeneket a legkegyetlenebb módon ölték meg. Semmivel sem volt jobb a helyzet Türkménia sivatagaiban sem, ahol a nomád törzsek voltak az urak, és a rablócsapatok a foglyokat rabszolgaként adták el.

Vámbéry dervisruhában, 1864-ben, Londonba érkezése után készült felvétel

Menekülés Szamarkandból. Egy lap Vámbérynak Közép-Ázsiában titkon írt feljegyzéseiből. Kelt Szamarkandban. „Magyarul: A visszatérés kezdete. Hadszi Bilal és seikh nem jött el. Sok basibozuk Khokandból visszatér. – Társaimtól búcsúzom, nagy sírás és szívszakadás közt. – Végre Hadszi Bilal és a seikh is megérkezik, a búcsúzás sírása megújul.”

Vámbéry először a legrövidebb úton, Észak-Afganisztánon keresztül szeretett volna elindulni. Az ott uralkodó belviszályok, amelyek mögött Perzsia állt, kútba döntötték azonban a tervét. Kényszerszünetet tartott, amit Perzsia megismerésére fordított, és amelynek emlékeit könyvben írta meg. Végül Mek-kából hazafelé, Közép-Ázsiába induló zarándokok mellé szegődött útítársként. Ezt tartotta a legbiztonságosabb megoldásnak, hiszen ők nem gyanakodtak rá, dervisnek tartották. „Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkívül Resid Effendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségén”.

Rongyos dervisnek öltözik, hogy ne tűnjön ki öltözékével a társai közül, akik úti céljáról annyit tudnak, hogy a szentéletű Hiva, Buhara és Szamarkand sírjaihoz szeretne eljutni.

1863 márciusában Teheránból kelt útra. Élményeit később könyvben örökítette meg, ami meghozta számára a világsikert.

Elképzelhetetlen megpróbáltatásokon ment keresztül. Nemcsak szomjúságtól, éhségtől, sivatagi homokviharoktól, férgek támadásaitól, testi fájdalomtól gyötrődött, hanem főként a folyamatos életveszélytől és szerepjátszástól. Állandóan résen kellett lennie, hogy véletlenül se fedje föl álcáját. Éjszakánként alig aludt, mert: „...gyakorolnom kellett magam bizonyos arcfintorgatásokban, szemem és fejem elforgatásában; igyekeztem utánózni a napközben útítársaimon megfigyelt taglejtéseket és oly nagyra viheti az ember a mások modorának és szokásának elsajátításában, hogy alig két hónap elmúltával viseletben, modorban és beszédmódban hűséges mása lettem hadsitársaimnak és egyes turkománok igazi khokándinak vagy kasgárinak tartottak. E megtévesztésben jelentékeny része volt szegényes és piszkos külsőmnek is.”

Nem egyszer meggyanúsították, hogy kém. Ezért még a hivai és a buharai kán színe elé is került, ahol sikeresen kiállta a vizsgát, és nem leplezték le kilétét. Egy ízben még rablókkal is utazott, akik szent emberként tisztelték és még egy ötezer fős türkmén rablócsapat vezetésére is fölkérték!

Útja során nemcsak földtani, néprajzi, nyelvészeti megfigyelésekkel gazdagodott, hanem belepillantott Közép-Ázsia társadalmi viszonyaiba is. Látta a kánok vallási fanatizmusába burkolt, kegyetlenséggel tarkított rémuralmát. A rablócsapatok ember-

telenségét, az egyszerű emberek nyomorát, kiszolgáltatott helyzetét. Miután elérte kitűzött célját, felfereste Hivát, Buharát és Szamarkandot, bő kilenc hónap elteltével visszatért Teheránba. Ott írta meg úti emlékeinek vázlatát, hiszen útja során nem készíthetett jegyzeteket.

Világhírnév – itthoni elutasítás

A teheráni angol diplomaták fölkarolták Vámbéryt. Tökéletesen látták úti tapasztalatainak politikai információs értékét. Éppen ezért beajánlották őt az angol politikai és tudományos élet képviselőihez. Egész London ünnepelte őt. „Az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak.” Előadást tartott a Royal Geographical Society tagjainak, ami tovább repítette a világhírnév felé. Ott fejezte be útleírását, amit az akkori legnevesebb angol kiadó adott ki.

Hogyan fogadták a neves „explorert” itthon? Leginkább tudomást sem vettek róla, vagy ha mégis, akkor hűvösek, elutasítók voltak vele. Miért? Egyrészt azért, mert a magyarság ázsiai gyökereivel kapcsolatos tudományos eredményeket vártak tőle. A dervisszereppel viszont összeegyeztethetetlen volt az, hogy útja során könyvtárakat bújjon, kéziratokat keressen. Mivel e téren Vámbéry vajmi keveset tudott fölmutatni, nem úgy, mint Reguly, aki a finnugor népek között tett utazásai során gazdag anyagot gyűjtött, így a nagy vita, hogy a magyarok finnugor vagy török eredetűek-e, a finnugor szemléletet vallók javára dőlt el. Másrészt keveredett ebbe a személye elleni mellőzöttségbe jó nagy adag irigység és butaság is. Sokan kételkedtek nyelvtudásában és abban, hogy valóban eljutott Közép- Ázsiába. „Szorgalmammal és kitartásommal, munkakedvemmel és komolyságommal győzedelmeskedhettem mindem nehézségen, csak az emberek megátalkodott butaságán és irigységtől epés természetén soha!”

Rögös út vezetett az egyetem törökstanári állásának elnyeréséig, melyet oly nagyon szeretett volna megkapni. „Lehetetlen volt észre nem vennem a társadalom előkelőinek és az irányadó köröknek sértő hidegségét és tudatos tartózkodását. Sokaknak rontotta meg örömet és sokakban fojtotta el a méltánylás és az elismerés érzetét az, hogy annak a külföldön ünnepelt magyar embernek homályos a származása, családi összeköttetései egyáltalán nincsenek és hozzá még zsidónak is született.” Az akadémiai rendes tagságot is csak tizenkét évvel később kapta meg. Egymás után születtek tudományos munkái, melyek könyvekben és újságokban láttak napvilágot. Igaz lassan, de azért itthon is kezdték elismerni.

A maga korában világszerte az egyik legismertebb magyar volt.

Magánéletéről keveset tudunk. 1866-ban vette feleségül a híres kórboncnok professzor, dr. Arányi Lajos lányát, Kornéliát. Valószínűleg nem szerelmi házasság kötöttet. Vámbéry feleségéről csupán egyszer írt: „feleségem, e házias, jólelkű és kitűnő asszony, éveken át betegeskedett, és ha nem lett volna a világom az a szép

fiú, kivel megajándékozott, s ki utóbb derék tudományos emberré lett, családi boldogságról tulajdonképpen sohasem szólhattam volna.” Fia, Rusztem 1872-ben született. Nem apja nyomdokain haladt, jogi pályán futott be karriert. Több jogi, tudományos művet írt. A magyar kriminológia egyik fontos személyisége volt.

Érdemei

A turkológia területén, nemzetközi szinten is vitathatatlanul maradandót alkotott, különösen, ami a keleti török népek nyelvének, irodalmának, kultúrájának, néprajzának a megismerését és feldolgozását illeti. Nem elhanyagolhatóak tájleírásai Közép-Ázsia egyes részeiről, s gazdaságföldrajzi megfigyelései sem. Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyar Földrajzi Társaság egyik alapító tagja, majd elnöke lett. Nevéhez fűződik a keleti nyelvek magyarországi oktatásának elindítása. Azt vallotta, hogy a nyelvünk a törökhöz áll közelebb, nem a finnugor nyelvekhez. Ennek bizonyítására többek között összegyűjtötte a magyarban és a törökben azonos szavakat. Foglalkozott a magyarság eredetével és őstörténeti kutatásokat végzett.

Külföldi kormányok és intézetek igen gyakran vették igénybe kelettel kapcsolatos ismereteit. A kelet tudoraként, szakértőjeként számos cikket, tanulmányt írt, amelyek jelentősen hozzájárultak népszerűségéhez.

Balázs Erzsébet

Felhasznált irodalom:

Vámbéry Ármin: Küzdelmeim

Hazai György: Vámbéry Ármin

<http://vambery.mtak.hu/index.html>

